

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ Σ.Κ.Ε.Ψ.Υ.

Σύγχρονη Κοινωνία, Εκπαίδευση & Ψυχική Υγεία

Νέα Εποχή • Τεύχος 6 • Ιανουάριος – Ιούνιος 2020

Περιοδική Έκδοση

Επιμελήτης έκδοσης και διευθυντής του περιοδικού
Ευστράτιος Π. Παπάνης, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ευστράτιος Παπάνης, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πρόεδρος Επιστημονικής Επιτροπής και Διευθυντής του Περιοδικού Σ.Κ.Ε.Ψ.Υ.

Αρετή Λάγιου, Καθηγήτρια, Τμήμα Δημόσιας και Κοινωνικής Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Πρόεδρος Τμήματος Δημόσιας και Κοινωνικής Υγείας

Παναγιώτης Γρηγορίου, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεώργιος Κορρές, Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Κωνσταντίνα Σκαναβή, Καθηγήτρια, Τμήμα Δημόσιας και Κοινωνικής Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Χρήστος Καλλιονιάτης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πρόεδρος Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας

Αικατερίνη Κόκκινου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων

Σπύρος Αναγνώστου, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Δημήτριος Καβρουδάκης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Μάρθα Κατσαρίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ευάγγελος Πεπές, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δρ. Αικατερίνη Νικολαρέα, ΕΕΠ Αγγλικής Γλώσσας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Δρ. Αλέξανδρος Παπάνης, ΕΕΠ Αγγλικής Γλώσσας, Πολυτεχνική Σχολή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Δρ. Ανδρομάχη Μπούνα, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Δρ. Δήμητρα Ακριτίδου, Αντιδήμαρχος Παιδείας Δήμου Θεσσαλονίκης

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Σοφία Πακλατζόγλου, Υπ. Δρ. Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεολόγος, Κοινωνιολόγος
Ειρήνη Καραμπάση, Υπ. Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου, Εκπαιδευτικός Ειδικής Αγωγής

Ελένη Πρασά, Υπ. Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου, Κοινωνιολόγος

Μαρία Γιουμούκη, Εκπαιδευτικός – Ειδική Παιδαγωγός
Αικατερίνη Μπαλάσα, MBA, Κοινωνιολόγος

Τερέζα Ζωγοπούλου, MSc, Κοινωνιολόγος

Ελισάβετ Γκινάλα, MSc, Κοινωνιολόγος

Πηνελόπη Πουλερού, MSc, Καθηγήτρια Γαλλικών

Πηνελόπη Αλιάγα, Κοινωνιολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο αντικείμενο της Έρευνας για την τοπική κοινωνική ανάπτυξη και συνοχή

Σταματία Ιορδάνου, Εκπαιδευτικός, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο αντικείμενο της Ειδικής Εκπαίδευσης

Μαρία Κουταλέλλη, Αρχαιολόγος – Ιστορικός Τέχνης, MSc Μουσειολογίας

Ιωάννης Σακαράκας, Απόφοιτος του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Λόφος Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη, 81100

ΤΗΛΕΦΩΝΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

2251036520 - 2251036580 - 2251045006

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ppy@aegean.gr και
 ppy-director@aegean.gr

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

<http://psychologia.gr>,
<https://psychologiagr.com>,
<http://ppy.aegean.gr>

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάδοσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ: ΜΟΤΙΒΟ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

Πλαπούτα 2 και Καλλιδρομίου, 11473, Αθήνα

Τηλ.: 210 8222835-856, Fax: 210 8222684

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Στέλιος Στεμνής

ISSN: 1791 597X

Σημείωμα σύνταξης

Το 6ο και το 7ο τεύχος (Νέα Εποχή) του επιστημονικού περιοδικού *Σύγχρονη Κοινωνία, Εκπαίδευση και Ψυχική Υγεία* (Σ.Κ.Ε.Ψ.Υ.) είναι η συνέχεια μιας εκδοτικής προσπάθειας που ξεκίνησε πριν από αρκετά χρόνια υπό τη σκέπη του Συμβουλευτικού Σταθμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου, της Ακαδημίας των Πολιτών και των Προγραμμάτων Ψυχικής Υγείας του Πανεπιστημίου Αιγαίου στη Λέσβο. Αν και στην πορεία άλλαξαν εκδοτικοί οίκοι και κάποια από τα στελέχη του περιοδικού, η αρχική φιλοδοξία υπήρξε και παραμένει η ίδια: Να δοθεί βήμα διαλόγου σε ερευνητές και συγγραφείς, ως επί το πλείστον στην ελληνική γλώσσα, χωρίς υπερβολικά κόστη, αλλά με έμφαση στη γλωσσική και επιστημονική αρτιότητα.

Η αгаστή συνεργασία με τις εκδόσεις Τόπος και η αρωγή πολλών πανεπιστημιακών καθηγητών έκανε εφικτή την έκδοση των δύο τευχών στη δύσκολη συγκυρία του 2020. Στις σελίδες τους φιλοξενούνται άρθρα Ψυχολογίας, Συμβουλευτικής, Παιδαγωγικών, Εκπαίδευσης, Τέχνης, Οικονομίας και Διοίκησης. Αν και η πληθώρα των γνωστικών αντικειμένων ξενίζει αρκετούς, εντούτοις η φιλοσοφία του περιοδικού συνάδει με την πολυφωνία αυτή: Η αναζήτηση της αλήθειας είναι διεπιστημονική και η αποτύπωση των επιστημονικών προβληματισμών από κάθε τομέα, με τη χρήση κοινής μεθοδολογίας, οδηγεί στην ευχερέστερη κατανόηση και ερμηνεία τους. Εξειδικευμένοι τόμοι και αφιερώματα θα εκδοθούν μέσα στο 2021. Ευχαριστώ από καρδιάς όλους τους συνεργάτες και κυρίως την επιστημονική και οργανωτική επιτροπή, τους μεταφραστές και επιμελητές κειμένων και όλους τους συγγραφείς που συνέβαλαν στη δημιουργία των δύο αυτών τευχών.

Ο επιστημονικά υπεύθυνος Ευστράτιος Παπάνης,
Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Περιεχόμενα

Ασημίνα Αρ. Μπουχάγιερ, Ιουλία-Αθηνά Σπινθουράκη

Η απόκτηση της ενσυναίσθησης και αποδοχής του «άλλου»
μέσω δραστηριοτήτων αυτοεκτίμησης σε μαθητές/τριες δημοτικού σχολείου9

Ευστράτιος Παπάνης, Ανδρομάχη Μπούνα

Update στις σχέσεις και τα συναισθήματα: Οι εφαρμογές γνωριμιών
και οι κοινωνικές επιπτώσεις τους 22

Κυριακή Τουρατζίδου, Κατερίνα Λαρεντζάκη

Ο ρόλος των εκπαιδευτικών προσχολικής αγωγής για την προαγωγή
της συμπερίληψης στο νηπιαγωγείο 34

Ιωάννης Παξινός, Ελπίδα-Ναταλία Παξινού

Το στρες και οι αντιλήψεις ποιότητας ζωής μαθητών Γ΄ Λυκείου.
Ένα πρόγραμμα παρέμβασης πριν τις πανελλαδικές εξετάσεις 44

Χαράλαμπος Σταχτέας

Προσδιορισμός της ψυχικής ανθεκτικότητας των καθηγητών
δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης 58

Δήμητρα Κατσαρού

Σύγκριση επίδοσης μεταξύ γηγενών και αλλοδαπών μαθητών/τριών 68

Μιχάλης Τσάκαλος

Servitium Amoris. Θεωρίες αισθητικού και κοινωνικού αποκλεισμού
στα έργα των Paul Ricoeur, Michel Foucault και Pierre Bourdieu 81

Τριαντάφυλλος Μπαταργιάς

Γνωστική ανάπτυξη: Οι θεωρίες των Piaget, Vygotsky
και της επεξεργασίας πληροφοριών 92

Χαρίκλεια Πίτσου, Ευαγγελία Σάτκα

Αποτύπωση του σχολικού εκφοβισμού από τη σκοπιά των εκπαιδευτικών 110

Δημήτριος Αργύρης

ΤΠΕ: Ένα εργαλείο αξιολόγησης των μαθητών/τριών στα τμήματα ένταξης 121

Δημήτρης Στεφανίδης

Οι απόψεις των εκπαιδευτικών των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής
και Εκπαίδευσης της Θράκης για τις προϋποθέσεις μιας εποικοδομητικής
συνεργασίας με τους γονείς 132

Κατερίνα Μιχαλοπούλου

Ο σχολικός εκφοβισμός στο Γενικό Λύκειο και η στάση των εκπαιδευτικών 144

Δημήτριος Βαγενάς, Μαρία Ευαγγελίου, Κωνσταντίνα Θανασοπούλου, Καλλιόπη Κύτρου, Αθανασία Μείνταση

Ο/η διευθυντής/τρια ενός σχολείου ως καταλύτης στην επίλυση συγκρουσιακών καταστάσεων..... 153

Σοφία Κουτσιούρη

Παιδαγωγικές πρακτικές στη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας σε μειονεκτικά σχολικά περιβάλλοντα..... 166

Ιωάννης Νικ. Νοβάκος

Η οπτική των ειδικών παιδαγωγών των Τμημάτων Ένταξης για την αποτελεσματική αξιοποίηση του υπολογιστή στο έργο τους..... 178

Άννα-Ελένη (Ελεάνα) Πολύδωρα

Πολιτική νεολαίας και απασχολησιμότητα..... 192

Πολύτιμος Γαλεράκης

Η επίδραση της τηλεργασίας στην εργασιακή διαδικασία και στην ισορροπία επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, στο πλαίσιο του μοντέλου Harvard για τη διοίκηση ανθρώπινου δυναμικού..... 200

Ιουλία Σάββα

Η χρήση κοινωνικών ιστοριών και παιχνιδοθεραπείας στο σύνδρομο Asperger 211

Μαρία Μπουτζαρέλου

Η Συνομιλική Διόρθωση στην «παρεούλα». Το φαινόμενο της αυτοδιόρθωσης των νηπίων ως μέσο διόρθωσης της νηπιαγωγού..... 228

Ευάγγελος Αγγελής

Θεραπευτικές μέθοδοι αυτιστικών παιδιών..... 238

Κωνσταντίνα Τάλλου

Διερεύνηση της γνωστικής επάρκειας και των επιμορφωτικών αναγκών των νηπιαγωγών του Ν. Ιωαννίνων στο παρόν πολυπολιτισμικό εκπαιδευτικό πλαίσιο 253

Μαρία-Παναγιώτα Μωραΐτη

Εφαρμογή του οικοσυστημικού μοντέλου του Minuchin..... 266

Παρασκευή Φέσσα

Εκφοβιστική συμπεριφορά..... 276

Λουίζα Νοβατσίδου

Ολοήμερο δημοτικό σχολείο και διαμόρφωση εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής..... 286

Μαρία Σωτηροπούλου

Πώς εκφράζονται τα προβλήματα συμπεριφοράς και πώς εξελίσσονται κατά την πορεία της ανάπτυξης: βρεφική, νηπιακή και εφηβική..... 298

Σοφία Μουτιάγκα

Επιμορφωτικές ανάγκες εκπαιδευτικών κατά τη διαχείριση προβληματικής συμπεριφοράς μαθητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης..... 308

Θεοδώρα Τσιμπούρη

Κοινωνικές επιδράσεις της μουσικής 325

Δέσποινα Κουρέση

Πρόληψη και αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού στο σχολικό πλαίσιο..... 335

Κλειώ Τζουμερκιώτη, Ζωγραφία Κολωνιάρη

Ψυχική ανθεκτικότητα στις σχολικές κρίσεις..... 347

Σπυρίδων Στάικος

Εφαρμογή καινοτομιών στη σχολική μονάδα. Ο καθοριστικός ρόλος
του διευθυντή/ντριας 357

Βασιλεία Τσιώνη, Κωνσταντίνος Γκαρβέλας

Το Θεατρικό Παιχνίδι στη διδασκαλία παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές
ανάγκες στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Απόψεις των εκπαιδευτικών
για την επιμόρφωσή τους..... 368

Νίκη Χαριστού, Ελευθερία Ζιούτα

Η συναισθηματική νοημοσύνη
και η ενσυναίσθηση στο δημοτικό σχολείο 377

Ψυχική ανθεκτικότητα στις σχολικές κρίσεις

Κλειώ Τζουμερκιώτη

MEd (ΠΕ70)

Ζωγραφία Κολωνιάρη

MEd (ΠΕ01)

Περίληψη

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάλυση της δυνατότητας ύπαρξης της ψυχικής ανθεκτικότητας στο πρόσωπο του/της μαθητή/τριας, του/της εκπαιδευτικού και οποιουδήποτε άλλου εμπλέκεται στη σχολική διαδικασία. Στην εισαγωγή γίνεται μία προσπάθεια να κατανοηθεί το φαινόμενο της παραβατικότητας και δη της σχολικής παραβατικότητας. Στο πρώτο κεφάλαιο δίδονται οι ορισμοί της σχολικής κρίσης και της ψυχικής ανθεκτικότητας και αναφέρονται οι προστατευτικοί παράγοντες και οι παράγοντες επικινδυνότητας που ευνοούν ή παρακωλύουν, αντίστοιχα, τη δυνατότητα ύπαρξής της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την αναγκαιότητα ύπαρξης της ψυχικής ανθεκτικότητας στον μαθητή/τρια και καταγράφονται τα χαρακτηριστικά ενός ψυχικά ανθεκτικού παιδιού, αλλά και η σημασία της γόνιμης γονικής εμπλοκής στη συναισθηματική ανάπτυξή του. Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην προσωπικότητα του/της δασκάλου/ας. Παρουσιάζονται τα ιδεώδη γνωρίσματα που πρέπει να έχει και παρατίθενται δύο παραδείγματα από την ορθόδοξη παράδοση, που αποτελούν πρότυπα μίμησης της σχέσης παιδαγωγού – παιδαγωγουμέ-

Λέξεις κλειδιά

ψυχική
ανθεκτικότητα,
σχολική
παραβατικότητα,
συναισθηματική
ανάπτυξη
του παιδιού,
χριστιανοπαιδαγωγική
θεώρηση

νου. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η χριστιανοπαιδαγωγική θεώρηση του θέματος, που βασίζεται στους Τρεις Ιεράρχες. Τέλος, παρατίθεται ο επίλογος που ανακεφαλαιώνει τα ήδη γραφέντα και εύχεται να έχει συμβάλει ουσιαστικά στην πλήρη κατανόηση του θέματος.

Abstract

The aim of this paper is to analyze the possibility of mental resistance of students, teachers and everyone who is involved in the school process. The introduction attempts to present the phenomenon of delinquency, particularly the phenomenon of school delinquency. The first chapter defines what school crisis and mental resistance is and mentions the protective and risk factors which define their existence. The second chapter presents the need for mental resistance for the students and records the characteristics of mentally resistant children, as well as the importance of parental involvement in the emotional development of their child. The third chapter focuses on the teacher's personality. In this chapter, the ideals the teacher must have, are presented along with two examples from the Orthodox tradition, about the model of imitation the relationship between teacher and student is based on. The fourth chapter presents a theory based on the Christian pedagogy of the Three Hierarchies. In the conclusion is summarized what has already been presented with the hope that everything has been understood and is under of concern.

Keywords

mental resistance,
school delinquency,
child's emotional
development,
christian
pedagogical theory

1. Εισαγωγή

Είναι οφθαλμοφανές ότι στη σημερινή εποχή η επιθετικότητα αποτελεί στοιχείο της καθημερινής ζωής και είναι εκείνη η οποία επιβαρύνει συχνά τις διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων, είτε είναι φυσική και εκφράζεται με πράξεις βίας είτε λεκτική και εκφράζεται με τη γλώσσα. Αν μάλιστα γίνει αποδεκτός ο ορισμός της επιθετικότητας ως «της πρόθεσης ενός ατόμου να προκαλέσει βλάβη ή πόνο σε κάποιον άλλο» (Γεωργάς, 1990), τότε είναι ευνόητο ότι στο σχολείο προκύπτουν πολύ συχνά περιστάσεις, οι οποίες γεννούν τέτοιες προθέσεις.

Τις τελευταίες δεκαετίες γίνονται προσπάθειες, τόσο από παιδαγωγούς όσο και από ψυχολόγους, να διατυπωθεί η ορθότερη θεωρία για την επιθετικότητα. Έτσι, μέσα από πλήθος θεωριών που προέκυψαν, οι κυριότερες είναι οι εξής:

- Η επιθετικότητα ως ενστικτώδης προδιάθεση (εκ φύσεως).
- Η επιθετικότητα ως συνέπεια της ματαίωσης (αντίδραση).
- Η επιθετικότητα ως αποτέλεσμα της μάθησης (πρότυπο – μίμηση – ταύτιση) (Βουϊδάσκης, 1987).

Μια νεότερη ερμηνεία, που την εισηγείται ο καθηγητής G. H. Neumann (1982), ονομάζεται βιο-κοινωνικό μοντέλο και προσπαθεί να ερμηνεύσει την επιθετικότητα μέσα στα πλαίσια γενικότερων περιβαλλοντικών συνθηκών (Καψάλης, 2013). Έτσι, η ερμηνεία της επιθετικότητας των μαθητών/τριών εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του οικοσυστήματος του σχολείου, το οποίο δεν λειτουργεί σωστά και δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για ανάλογες μορφές συμπεριφοράς.

Ωστόσο, η σχολική παραβατικότητα έχει δύο όψεις, μία όψη είναι η παραβατικότητα των μαθητών/τριών που προαναφέρθηκε και η άλλη όψη είναι η παραβατικότητα των εκπαιδευτικών, που αποτελεί μία από τις κυριότερες αιτίες μαθητικής παραβατικότητας (Περάκης, 2008). Θα μπορούσε να σημειωθεί ότι οι παράγοντες που ευνοούν και οδηγούν στην «παραβατική» συμπεριφορά των εκπαιδευτικών είναι οι παιδαγωγικές προϋποθέσεις που έχει ο/η εκάστοτε εκπαιδευτικός, τα πρότυπα που έχει υιοθετήσει και έχουν διαπλάσει τον χαρακτήρα του/της, αλλά και η λανθάνουσα λειτουργία ενός απρόσωπου σχολικού συστήματος.

Για να αποφευχθούν όμως οι ασυμβίβαστες συμπεριφορές που προαναφέρθηκαν, και να μπορέσει να υπάρξει μια ομαλή και καρποφόρα σχέση μαθητών/τριών – εκπαιδευτικών είναι απαραίτητη η από κοινού υπέρβαση κάθε δυσκολίας που έχουν να αντιμετωπίσουν. Αυτό ασφαλώς επιτυγχάνεται μέσω μιας αρετής που καλείται ψυχική ανθεκτικότητα, ενός ιδιαίτερου γνωρίσματος που πρέπει να διακρίνει τόσο τους/τις μαθητές/τριες όσο και τους/τις εκπαιδευτικούς, αλλά και όσους εμπλέκονται έμμεσα ή άμεσα στη σχολική κοινότητα.

2. Ορίζοντας τις έννοιες

Με τον όρο *σχολική κρίση* εννοούνται τα γεγονότα και τα επεισόδια της σχολικής ζωής, τα οποία δημιουργούν εντάσεις και δυσκολίες σε διαπροσωπικό, συναισθηματικό ή μαθησιακό επίπεδο. Ασφαλώς, εκτός από τα εμφανή επεισόδια κρίσεων, μπορεί να περιλαμβάνει και συγκαλυμμένα ή αφανή φαινόμενα, που ενδέχεται να επηρεάσουν σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό τις διαπροσωπικές και ενδοπροσωπικές σχέσεις (Κουρκούτας, 2011). Όταν λοιπόν ο μαθητής και η μαθήτρια, αλλά και

ο/η εκπαιδευτικός βρίσκονται στη δύσκολη θέση να διαχειριστούν την οποιασδήποτε μορφής και έκτασης σχολική κρίση που τους επηρεάζει, καλούνται να είναι εφοδιασμένοι με αρκετά ψυχικά εφόδια για να αντεπεξέλθουν. Ο επιστημονικός όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει την παραπάνω διαδικασία καλείται *ψυχική ανθεκτικότητα* (ΨΑ).

Το επιστημονικό ενδιαφέρον γι' αυτήν ξεκίνησε μόλις τη δεκαετία του 1970, όταν ορισμένοι ψυχολόγοι και παιδοψυχίατροι άρχισαν να εφιστούν την προσοχή των επιστημόνων στην παρατήρηση ότι ένας αξιοσημείωτος αριθμός παιδιών, παρά το γεγονός ότι ζουν κάτω από αντίξοες συνθήκες, λειτουργούν με επάρκεια και δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα ψυχολογικά προβλήματα. Η μελέτη αυτού του φαινομένου ονομάστηκε για πρώτη φορά ψυχική ανθεκτικότητα και έχει προκαλέσει το έντονο ενδιαφέρον των επιστημόνων (Luthan, 2006).

Θέλοντας, λοιπόν, κανείς να ορίσει την ψυχική ανθεκτικότητα, θα έλεγε ότι είναι μια σειρά ικανοτήτων του ατόμου που του δίνουν τη δυνατότητα να προσαρμοστεί επιτυχώς στο περιβάλλον, παρά τις δυσκολίες και τα εμπόδια που εμφανίζονται στη ζωή του (Masten, 1994).

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι, λόγω του ορισμού της, έχει τρεις διαστάσεις. Η πρώτη αναφέρεται στις αντίξοες συνθήκες στις οποίες ζει κάποιος, η δεύτερη στο γεγονός ότι παρά το ότι ζει κάτω από αντίξοες συνθήκες είναι καλά προσαρμοσμένος σ' αυτές και ψυχολογικά επαρκής και η τρίτη αναφέρεται στους προστατευτικούς παράγοντες και στις διεργασίες που φαίνεται να προστατεύουν τα ψυχικά ανθεκτικά άτομα από τις αρνητικές επιπτώσεις που προκαλούν οι παράγοντες επικινδυνότητας.

Όσον αφορά τους προστατευτικούς παράγοντες, περιλαμβάνουν οποιαδήποτε εμπειρία συμβάλλει στη φυσιολογική ανάπτυξη και προσαρμογή του παιδιού και διακρίνονται σε οικογενειακούς, όπου υπάρχει η παρουσία σταθερών και επιδέξιων γονέων που εμπλέκονται γόνιμα στην εκπαίδευση και ενθαρρύνουν το παιδί τους στην απόκτηση δεξιοτήτων, σε κοινωνικούς, όπως τα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης που παρέχουν την αίσθηση του «ανήκειν», και στα ατομικά χαρακτηριστικά του κάθε παιδιού (Καλαντζή-Αζίζι και Ζαφειροπούλου (2004).

Ασφαλώς, υπάρχουν και οι παράγοντες επικινδυνότητας, που περιλαμβάνουν οποιαδήποτε στρεσογόνα εμπειρία ή αρνητική κατάσταση αυξάνει σημαντικά την πιθανότητα να παρουσιάσει το παιδί δυσκολίες στην ψυχοκοινωνική του προσαρμογή ή πάσης φύσεως προβλήματα. Πρέπει να σημειωθεί ότι πολλοί από τους παράγοντες επικινδυνότητας έχουν δύο πλευρές. Από τη μία πλευρά αποτελούν παράγοντα επικινδυνότητας και από την άλλη προστατευτικό παράγοντα (Καλαντζή-Αζίζι και Ζαφειροπούλου (2004). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η γονεϊκή φροντίδα, η οργάνωση και συνοχή του σχολείου, το μορφωτικό επίπεδο των γονέων και η συμπεριφορά του/της δασκάλου/ας.

3. Παιδί – Μαθητής/τρια και ψυχική ανθεκτικότητα

Αρχικά, βάση του ορισμού της ψυχικής ανθεκτικότητας, για να θεωρηθεί ένα παιδί ως ψυχικά ανθεκτικό, θα πρέπει να πληρούνται δύο βασικές προϋποθέσεις: Πρώτον, θα πρέπει να ζει κάτω από αντίξοες συνθήκες, οι οποίες θέτουν σε κίνδυνο την ψυχική του υγεία και δεύτερον, θα πρέπει να είναι καλά προσαρμοσμένο σ' αυτές και ψυχολογικά επαρκές, παρά το γεγονός ότι ζει κάτω από αυτές τις συνθήκες.

Από έρευνες που έγιναν τις δεκαετίες του 1960 και 1970, διαπιστώθηκε ότι η εικόνα που σχηματίζει το άτομο για τον εαυτό του (αυτοαντίληψη) και η αποτίμησή της (αυτοεκτίμηση) εξαρτώνται από το είδος των εμπειριών που αποκτά το άτομο από την επαφή του τόσο με ενήλικες (γονείς και εκπαιδευτικούς) όσο και με συνομηλίκους (συμμαθητές/τριες). Έτσι, αν οι εμπειρίες είναι θετικές, τότε και η αυτοεκτίμηση που αναπτύσσει το άτομο είναι θετική, ενώ, αντίθετα, αν οι εμπειρίες είναι αρνητικές και η αυτοεκτίμηση είναι αρνητική (Ματσαγγούρας, 2003).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο βαθμός αποδοχής που τυγχάνουν τα παιδιά από τους γονείς και τους/τις εκπαιδευτικούς, και άρα το είδος των εμπειριών που αποκτούν, εξαρτώνται από τις σχολικές τους επιδόσεις. Έτσι, οι σχολικές επιδόσεις θετικοποιούν ή αρνητικοποιούν τον παραπάνω μηχανισμό συμπεριφοράς. Επιπλέον, η αυτοαντίληψη συνδέεται και με την κοινωνική συμπεριφορά των μαθητών/τριών και τους οδηγεί, ανάλογα, σε θετικές ή αρνητικές μορφές συμπεριφοράς.

Από την ορθόδοξη χριστιανική οπτική, για να χαρακτηριστεί ένα παιδί ψυχικά ανθεκτικό θα πρέπει να διακρίνεται για την ηρεμία, τη γαλήνη, την ψυχραιμία και την πίστη του ότι όσο δύσκολη περίσταση και αν κληθεί να αντιμετωπίσει, θα μπορέσει να ανταποκριθεί. Έτσι, ένα παιδί που χαρακτηρίζεται για τα εν λόγω γνωρίσματά του, δείχνει σεβασμό, ενσυναίσθηση, κατανόηση και προπαντός αγάπη σε όλους ανεξαιρέτως, διότι μόνο αυτή μπορεί «έξω βάλλει τὸν φόβον» (Α΄ Ιω. 4, 18).

3.1. Γονείς και ψυχική ανθεκτικότητα

Αναμφισβήτητα, δεν είναι ανάξια λόγου η παρατήρηση ότι το παιδί ξεπερνά την πρωταρχική του αδυναμία, όταν από το οικογενειακό περιβάλλον δέχεται στοργή, ζεστασιά και αγάπη. Αν οι γονείς διακρίνονται για την ψυχική τους ισορροπία, την υπομονή και την επιμονή τους, τη θετική τους στάση απέναντι στη ζωή και την απόλυτη εμπιστοσύνη στη Θεία Πρόνοια, με μια τέτοια στάση συμπεριφοράς και ζωής θα επηρεάσουν και θα γαλουχήσουν τα παιδιά τους (Κογκούλης, 2014).

Για να επιτευχθούν τα παραπάνω, θα πρέπει η αγωγή που προσφέρεται εντός της οικογενειακής εστίας να είναι σύμφωνη με τις προτροπές και τα διδάγματα της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Έτσι, εκτός από τη σωματική ανάπτυξη των παιδιών, οι γονείς οφείλουν να ενδιαφέρονται και για την ψυχική τους καθα-

ρότητα και ανάπτυξη, θα πρέπει να ανατρέφουν τα παιδιά τους «έν παιδεία και νουθεσία Κυρίου» (Εφ. 6, 4). Μόνο μέσω αυτής της αγωγής το παιδί θα μάθει να σέβεται, να εκτιμά και να αγαπά όλους όσους βρίσκονται γύρω του «ώς σεαυτόν». Η διάκριση ανάμεσα στο «ἐμόν» και το «σόν» δεν έχει θέση σε μια εν Χριστώ αδελφική κοινωνία και φυσικά ούτε σε μια σχολική ομάδα. Βέβαια, η ταπείνωση ή η αυταπάρνηση δεν συνεπάγεται την εξάλειψη της προσωπικότητας, αλλά την αληθινή ολοκλήρωσή της μέσα σε έναν καθολικό διάλογο με τους «άλλους» (Περάκης, 2007).

Μολονότι η εκπαίδευση του παιδιού ξεκινάει από την οικογένεια και συνεχίζεται στο σχολείο, οι γονείς θα πρέπει να εμπλέκονται γόνιμα και αρμονικά στην εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε, αφενός, να μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά στη διευθέτηση ζητημάτων εύρυθμης λειτουργίας του σχολικού περιβάλλοντος, αλλά και να δημιουργήσουν ένα κλίμα συνεργασίας, εκτίμησης και σεβασμού με την εκπαιδευτική κοινότητα. Με τον τρόπο αυτό, θα συμβάλλουν στην ενίσχυση των σχέσεων οικογένειας – σχολείου – μαθητών/τριών – εκπαιδευτικών, μειώνοντας σημαντικά τους παράγοντες επικινδυνότητας και αυξάνοντας θεαματικά τους προστατευτικούς παράγοντες (Καλαντζή-Αζίζι και Ζαφειροπούλου (2004).

4. Εκπαιδευτικός και ψυχική ανθεκτικότητα

Σύμφωνα με την ιστορική μας παράδοση, γνωρίζουμε πως ο/η εκπαιδευτικός είναι οι διδάχοι. Είναι δηλαδή αυτοί που διδάσκουν στα παιδιά όχι απλώς γνώσεις, αλλά ποιότητα ψυχής, γαλουκώντας τα με τα σωτήρια νάματα της πίστης μας. Για να καταφέρουν όμως να ανταποκριθούν στην αποστολή τους, πρώτα αυτοί θα πρέπει να διακρίνονται για το ήθος και τις αρετές τους, αποτελώντας το κατάλληλο πρότυπο που θα μιμηθεί ο/η μαθητής/τρια στην παρούσα αλλά και στη μετέπειτα ζωή τους.

Αρχικά, πρέπει να διακατέχονται από την αγάπη προς το λειτούργημά τους, αλλά και από την αγάπη προς τον/τη μαθητή/ριά τους, τα οποία είναι αλληλένδετα και δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν ξεχωριστά το ένα από το άλλο (Καλιάφας, 1958). Γνήσια αγάπη, αληθινή, θυσιαστική, ανιδιοτελής, που δίνει απλόχερα, χωρίς να περιμένει να λάβει ανταπόδοση, γιατί ο γνήσιος παιδαγωγός αγαπά τον παιδαγωγούμενο και δεν αποβλέπει στην αποκόμιση κάποιου οφέλους. Άλλη αρετή που πρέπει να χαρακτηρίζει τον σωστό παιδαγωγό είναι η ικανότητά του να τηρεί ο ίδιος και να συμβάλλει στη διατήρηση της σχολικής πειθαρχίας. Όταν γίνεται ο ίδιος πρότυπο αυτοκυριαρχίας, υπομονής, συνέπειας και σταθερότητας, διδάσκει και στους/στις μαθητές/τριές του τον τρόπο για να επιτευχθεί η αρμονική λειτουργία της τάξης ειδικότερα και του σχολείου γενικότερα. Τέλος, αν και

αποτελεί πρώτιστο καθήκον του, στόχος του είναι να βελτιώνει αδιαλείπτως τον εαυτό του με αυτοέλεγχο και αυτοδιδασχία, ώστε να γίνεται συνεχώς καλύτερος και να ανέρχεται σε ύψη πνευματικά, αποτελώντας παράδειγμα άξιο προς μίμηση.

Εφοδιασμένοι, λοιπόν, με όλα αυτά τα εφόδια, οι σύγχρονοι εκπαιδευτικοί μπορούν να διαχειριστούν οποιαδήποτε κρίση δημιουργείται στο σχολικό περιβάλλον με σύνεση και πραότητα. Αποφεύγοντας τη χρήση τιμωριών, ποινών και οποιωνδήποτε άλλων μέσων καταστρατηγούν την προσωπικότητα του μαθητή και χρησιμοποιώντας ευρέως αποδεκτές παιδαγωγικές μεθόδους, που σέβονται την προσωπικότητα του μαθητή και της μαθήτριας. Έτσι, ο παιδαγωγός και ο παιδαγωγούμενος μπορούν να πορεύονται σε μια αέναη κατεύθυνση ανεύρεσης του τρόπου και της δυνατότητας να αναδεικνύονται ως πρόσωπα, διατηρώντας ταυτόχρονα την ταυτότητα της κοινής φύσης και την ετερότητα του προσώπου. Τον τρόπο τον έδειξε ο ίδιος ο Χριστός με τη σταυρική Του θυσία και δεν είναι άλλος από την αγάπη, που αποτελεί την κορωνίδα αλλά και το κέντρο όλων των αρετών.

Εντύπωση προκαλεί το ρηθέν υπό του Αποστόλου Παύλου «μιμνῆσθε μοι, καθὼς καὶ γὼς Χριστοῦ» (Α΄ Κορ. 1, 11). Προτρέπει, λοιπόν, ο Απόστολος των Εθνῶν τους χριστιανούς να μιμηθούν όχι τον ίδιο, αλλά τον Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Έτσι και οι παιδαγωγοί, που πρώτιστο μέλημά τους είναι να μεταλαμπαδεύουν ἥθος και αξίες, πρέπει να μιμηθούν τον Μέγα Διδάσκαλο και στον τρόπο αλλά και στα μέσα διδασκαλίας, για να ἔχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα, μέσα στην ορθόδοξη παράδοση, για το πώς πρέπει να είναι μια υγιής και ορθή σχέση διδασκάλου – διδασκομένου. Πρώτο παράδειγμα είναι η σχέση Χριστού – μαθητῶν/Αποστόλων. Ο Χριστός είναι ο κατεξοχὴν Διδάσκαλος των ανθρώπων. Η διδασκαλία Του αναφέρεται στη Βασιλεία των Ουρανῶν και η βασική της προϋπόθεση είναι η ελευθερία του μαθητή, ο οποίος, «ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ» (Μαρκ. 8, 34). Ως μέθοδός της ἔχει την αξιοποίηση καθημερινῶν παραστάσεων με απλή και κατανοητή χρήση της γλώσσας, με βαθιά ὅμως και επίκαιρα βιώματα. Με τον παραπάνω τρόπο, ο Χριστός συν-κινεῖ τους μαθητές Του, τους γοητεύει και τους παρακινεῖ να ζήσουν μια νέα, αναστάσιμη ζωὴ κοντὰ Του, ἐντὸς της Εκκλησίας, που επισφραγίζεται με την κοινωνία του αχράντου σώματος και του τιμίου αἵματός Του. Έτσι και ο διδάσκαλος, μιμούμενος τον Κύριο, πρέπει να προσπαθήσει με νηφάλιο και συνάμα πειστικό τρόπο να απομακρύνει οποιαδήποτε διασπαστική συμπεριφορά ἐλλοχεύει και να παρακινήσει τους μαθητές και τις μαθήτριάς του να συνοδοιπορήσουν το δύσκολο μονοπάτι της γνώσης και της σοφίας.

Δεύτερο παράδειγμα είναι η σχέση γέροντα και υποτακτικού στο ασκητικό βιβλίο του Γερωντικού. Ο γέροντας είναι ο διδάσκαλος της πνευματικής ζωῆς στον υποτακτικό, που γίνεται μαθητής. Δεν του διδάσκει γνώσεις για τον κόσμο, ἀλλὰ το πώς θα εξαλείψει το θέλημά του, για να αγαπήσει τον Θεό μέχρι θανάτου. Αν και πολλές φορές είναι σκληρός ο τρόπος διδασκαλίας, προϋποθέτει την απόλυτα

ελεύθερη μαθητεία του υποτακτικού. Όταν κάποτε τελειώνει η μαθητεία, ο πρώην υποτακτικός έχει βρει τον κατά Θεόν εαυτό του, δηλαδή τον τρόπο της αγάπης, της εμπιστοσύνης, της εξάλειψης του ιδίου θελήματος, της ταπείνωσης και είναι έτοιμος να παραδοθεί πλήρως στον Θεό, αφήνοντάς Τον να μεταμορφώσει την καρδιά του σε ναό και κατοικητήριο του Αγίου Πνεύματος.

5. Η ψυχική ανθεκτικότητα στη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας

Αναμφισβήτητα, η Θεολογία των Πατέρων είναι μια ζωντανή μαρτυρία της πίστης και της πνευματικής ζωής. Οι εκκλησιαστικοί Πατέρες ως διδάσκαλοι, όπως και οι Απόστολοι, αποτελούν μιμητές του Ιησού Χριστού και δείχνουν σ' όλους τους διδασκάλους ανά τους αιώνες τον τρόπο που συνδέεται στη Θεολογία ο άνθρωπος με τον κόσμο αλλά και με την εν Χριστώ ζωή. Αξιοποιώντας το παράδειγμά τους, η ορθόδοξη σχολική αγωγή δεν είναι μια μάταιη πολυλογία, αλλά μία διαφορετική, ουσιαστική και καινοτόμος πρόταση ζωής, που έχει ως κεντρική επιδίωξή της την προσωπική κοινωνία των ανθρώπων και την εν αληθεία και αγάπη υπαρκτική ενότητά τους σε ένα σώμα. Ασφαλώς, όλοι οι Πατέρες κηρύττουν την αγάπη, την ταπείνωση, τη συγχώρεση, την επιμονή, την υπομονή, την εγκράτεια και όλες τις άλλες αρετές του χριστιανισμού. Ιδιαίτέρως οι Τρεις Ιεράρχες, που λόγω της σοφίας τους είναι οι προστάτες άγιοι της παιδείας και των γραμμάτων, σε πλήθος λόγων τους αναφέρονται στην ορθή διαπαιδαγώγηση των παιδιών, αλλά και τις αρετές που πρέπει να χαρακτηρίζουν τους παιδαγωγούς και τους παιδαγωγούμενους.

Ο *Μέγας Βασίλειος*, μιλώντας για τον σκοπό της παιδείας, αλλά και την υπομονή και επιμονή που πρέπει να έχει ο παιδαγωγός, τονίζει: «Εστὶ δὲ ἡ παιδεία ἀγωγή τις ὠφέλιμος τῇ ψυχῇ, ἐπιπόνως, πολλάκις τῶν ἀπὸ κακὰς κηλίδων αὐτὴν ἐκκαθαίρουσα» (PG 31, 389). Δηλαδή, η παιδεία είναι η ωφέλιμη αγωγή που δίδεται στην ψυχή του παιδιού και προσπαθεί με πολύ υπομονή, επιμονή και κόπο να την καθαρίσει από τις κηλίδες της αμαρτίας.

Ο *Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος*, αναφερόμενος στους γονείς, αλλά και στους διδασκάλους, τους πνευματικούς γονείς των μαθητών, τονίζει: «Μὴ τοίνυν, παρακαλῶ τοῦτου προτιμώτερον τι ἡγοῦμεθα, ἀλλὰ πάντα ποιῶμεν καὶ πραγματευόμεθα, ὥστε γαλήνην καὶ εἰρήνην εἶναι μεταξύ τῆς συνοικίσεως. Τότε γὰρ οἱ τικτόμενοι παῖδες τῇ τῶν γεγεννηκότων ἀρετῇ κατακολουθήσουσι...» (PG 53, 360).

Τέλος, σύμφωνα με τον *Άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο*, η καταλληλότερη οδός διαπαιδαγώγησης είναι η πειθώ, καθώς με αυτή ενεργοποιείται και λειτουργεί η προαίρεση του νέου και με αυτόν τον τρόπο άγεται ο νέος στην επίτευξη ενός

θετικού, νόμιμου και ασφαλούς αποτελέσματος. Για τον λόγο αυτό, τονίζει «Μη βία κατάρξιν, αλλά πειθοῖ προσάξεσθα» (Σωτηρόπουλος, 2005). Έτσι, η βία απορρίπτεται και δε συνιστάται, διότι ο νέος είναι ελεύθερο ον, με προσωπικότητα που χρήζει της ανάλογης συμπεριφοράς και του προσήκοντος σεβασμού.

6. Επίλογος

Συνοψίζοντας, βασιζόμενοι σε βιβλιογραφικά δεδομένα, η ψυχική ανθεκτικότητα οικοδομείται, καλλιεργείται και μαθαίνεται, χωρίς να αποτελεί έμφυτη δυνατότητα του ανθρώπου. Για τον λόγο αυτό, όλοι οι εμπλεκόμενοι καθ' οιονδήποτε τρόπο στη σχολική κοινότητα μπορούν να συμβάλλουν στην απόκτηση και στη διατήρησή της. Ο μόνος τρόπος όμως για να υπάρξει αληθινά είναι να πηγάζει από τη μαθητεία της αγάπης Θεού και ανθρώπων. Μιας μαθητείας που είναι ικανή να γίνει υπόδειγμα παιδείας μέσα στη σύγχυση που επικρατεί σε όλα τα εκπαιδευτικά συστήματα και να μεταμορφώσει εν Χριστώ όλη την οικουμένη. Για να επιτευχθεί όμως αυτό, πρέπει να ανατρέξουμε στους Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι υπήρξαν διδάσκαλοι, και με τους λόγους τους να μας ωθήσουν να αναζητήσουμε τον χαμένο δάσκαλο-πρότυπο μέσα στην παράδοσή μας, όχι σαν μια απλή ανάμνηση, αλλά ως πρόσωπο που θα προσφέρει την όντως Ζωή σε όλους.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσσον

- Luthar, S., Sawyer, J. & Brown, J. (2006). "Conceptual issues in studies of resilience: Past, present, and future research", *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1094, p. 105.
- Masten, A. S. (1994). "Resilience in individual development: Successful adaptation despite risk and adversity: Challenges and prospects", in: *Educational resilience in inner city America: Challenges and prospects* (pp. 3-25). Lawrence Erlbaum.

Ελληνόγλωσσον

- Βουϊδάσκης, Β. (1987). *Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο. Συμβολή στην Κοινωνιολογία της παιδείας*, έκδ. Β'. Αθήνα, Γρηγόρης.
- Γεωργάς, Δ. (1990). *Κοινωνική Ψυχολογία*, τ. Α'. Αθήνα, Gutenberg.
- Καλαντζή-Αζίζι, Α., Ζαφειροπούλου, Μ. (2004). *Προσαρμογή στο σχολείο. Πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

- Καλλιάφα, Σ. (1958). *Επίτομος Γενική Παιδαγωγική*, Αθήνα.
- «Κατά Ιωάννην», 4, 18, *Αγία Γραφή*, Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή», 2008.
- «Κατά Λουκάν», 18, 27, *Αγία Γραφή*, Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή», 2008.
- «Κατά Μάρκον», 8, 34, *Αγία Γραφή*, Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή», 2008.
- Καψάλη, Α. (2013). *Παιδαγωγική Ψυχολογία*. Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.
- Κογκούλη, Ι. (2014). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*. ΣΤ΄ έκδ. Θεσσαλονίκη, Δέσποινα Κυριακίδη.
- Κουρκούτας, Η. (2011). *Προβλήματα συμπεριφοράς στα παιδιά – Παρεμβάσεις στο πλαίσιο της οικογένειας και του σχολείου*. Αθήνα, Τόπος.
- Ματσαγγούρας, Η. (2003). *Η σχολική τάξη*, τόμ. Α΄, έκδ. Γ΄, Αθήνα.
- PG 31, 389. Μ. Βασιλείου, *Ομιλία IB΄*, *Εις την αρχήν των Παροιμιών*.
- PG 53, 360. Ι. Χρυσόστομος.
- «Πράξεις Αποστόλων», Α΄ Κορ. 1, 11, *Αγία Γραφή*, Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή», 2008.
- «Πράξεις Αποστόλων», Εφεσ. 6, 4, *Αγία Γραφή*, Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή», 2008.
- Ρεράκης, Η. (2007). *Ο «άλλος» στο ελληνικό σχολείο. Ορθόδοξη χριστιανοπαιδαγωγική θεώρηση*. Θεσσαλονίκη, Πουρνάρα.
- Ρεράκης, Η. (2008). *Η παραβατικότητα των εκπαιδευτικών και η μαθητική παραβατικότητα*. Κρήτη, Ιερά Μητρόπολη Κισσάμου και Σελίνου.
- Σωτηρόπουλος, Χ. (2005). «Η αγωγή των νέων κατά τους Τρεις Ιεράρχες», *Κοινωνία*, (1), σσ. 33-46.